

„Sõbrad elus ja surmas“ valgevenelaste, venelaste ja eestlaste folklooris

ALENA BOGANEVA, MARE KÕIVA

Paljude rahvaste hulgas tuntud muinasjututüübi „Sõbrad elus ja surmas“ (ATU/SUS 470) keskmes on motiiv aja kulgemisest kiiremini teispoolsuses kui maa peal ja tüüpi kuuluvad muinasjutud kirjeldavad teispoolsusse sattunud elava inimese värvikaid kogemusi. ATU/SUS 470 muinasjuttude levinuima süžee järgi lubavad kaks sõpra teineteise pulmas osaleda. Üks neist sureb, elav sõber kutsub surnud sõbra oma pulma ning satub kutset esitades teispoolsusse. Seal ta kas rändab koos surnud sõbraga tolle maailmas, kus näeb mitmesuguseid imeasju ja paradokse, või satub omakorda külalisena surnud sõbra pulma. Elavale tundub, et ta on veetnud sõbraga (mõnes eestikeelses variandis venna või isaga) paar tundi, kuid oma maailma naastes avastab ta, et maa peal on möödunud aastakümned või sajandid. Pärast seda avastust kangelane enamasti sureb ja muutub põrmuks, kuid on eesti variante, kus tal õnnestub imekombel enda ja pruudi algne olek ja vanus taastada ning ikkagi pulmi pidada.

Artikli eesmärk on selle süžetüübi muinasjuttude võrdlev-ajalooline analüüs: vaatleme nende levikut ja tunnuste eripärasid valgevene, vene ja eesti folklooris. Käsitleme riivamisi ka teisi sarnase teema ja lähedasa süžeelega lugusid (sh ATU 470A, 471, 471A), mis kokku moodustavad omavahel seotud klastrit.

Tüübi keskne motiiv on tänapäevani elujõuline ja esineb paljudel eri kujudel ajarrännulugudes, aga ka linnamuistendites (nt tüdruk veiniplekiga kleidis, vt Kalmre 2011), paranormaalsete juhtumite kirjeldustes ja etnoulme rahvalikes variantides. Tekstides leiduvad fantaasiad ja sürreaalsed elemendid seovad jutte keskaegsete motiivide ja käsikirjadega, need liiguvad keerukal, varieeruvale ning muutlikul kombel suulise ja kirjaliku kultuuri, trükiste, juttude ja rahvausundiliste kujutelmade vahel.

Intrigeeriv oli ka mitme jutu, sh ATU 470 levila: üksikvariandid Eestile kuulunud Petserimaalt, tagasihoidlik (või olematu) tunnus vene folklooris, paralleelid sama piirkonna setodel ja laiemalt Eestis, ka Valgevene aladel ning samal ajal jututüübi laialdane rahvusvaheline levik.

Valisime mõne katsetuse järel uurimiseks ajaloolis-võrdleva soome-eesti koolkonna meetodi (vt Krohn 1971), mille abil vähemalt mõni detail paika panna. Kuna selle süžetüübi muinasjuttude keskmes on aja erinev kulg reaalses ja üleloomulikus maailmas, käsitleme lühemalt muinasjuttude kronotoobi ja kunstilise ruumi korraldust, ühest maailmast teise üleminekut ja maailmadevahelise suhtluse viise.¹

¹ Vaata täiendavaid materjale, sh erinevad tüübikomponentide loendeid, Petscheli jutustruktuuri mudeleid ja näitetekste aadressilt <https://www.folklore.ee/rl/fo/tegevus/wp/ressursid/>

Rahvajutukataloogid, juttude žanrikuuluvus, süžetüübi geograafiline levik

Jututüüp on üldistus, mis on sõnastatud sarnaste variantide põhjal: tüüpi kuuluvad variandid sisaldavad mõnda sarnast põhimotiivi, mis teeb variandi äratuntavaks just selle tüübi variandina. Mare Kalda (2015: 558) viitab, et tüübi põhielemendid tunneb ära ka folkloori tundev jutustaja, kes loob intuitiivselt üldistuse („Aa, see on jutt, kus...”) ja mõistab, missugused jutud kuuluvad kokku enam-vähem sarnase sisu põhjal. Nüüdseks kuuluvad rahvajututüübid ja tüübigataloogid folkloristika kaanonisse. Samas on eriti muistendite (usundiliste juttude) piirkondlikud erinevused ulatuslikud ning nende kataloogimine on keeruline ja närvesööv. Muistendikatalooge on koostatud lähedaste printsiipide alusel vähe ja ka semantiline motiivide eristamine pole olnud kuigi viljakas.

Variant on rahvaluuleteaduse seisukohalt pala dokumenteeritud esitus või ka pala iga väljendumiskord esituses, mis võib lisaks verbaalsele kujule (suuliselt või kirjutatult) olla ka visuaalne ja küllap isegi tegevuslik. Inglise keele mõjul kasutatakse samas tähenduses sõna *versioon*. Pala mõistes kasutame allpool ka sõna *tekst*.

Rahvajututüüpide kohta on alates XX sajandi algusest koostatud katalooge, saamaks ülevaadet põhimotiivide ja jututüüpide levila ja muutuste kohta. Kasutasime peamiselt kahte rahvajutukataloogi: „Süžeede võrdlev register. Idaslaavi muinasjutt” (SUS) ja Hans-Jörg Utheri „Rahvusvaheliste folkloorsete muinasjuttude tüübid” (ATU); piirkondlike erijoonte täpsustamiseks Antti Aarne (1918), Stith Thompsoni (AaTh), Julian Krzyżanowski (1962–1963), Lauri Simonsuuri (1987), Marjatta Jauhiainen (1998) ning Bengt af Klintbergi (2011) katalooge.

Aja erinev kulgeline maa peal ja teispoosuses on universaalne motiiv, mida leiab maailma eri rahvaste mütoloogias ja folklooris. Thompsoni rahvaproosa motiivide registris (MI) kuuluvad lähedaste motiivide hulka F377 („Aja üleloomulik kulg võluriigis. Aastad tunduvad päevadena”) ja osaliselt ka F172 („Teises ilmas ei ole aega, sünde ega surmasid”). Saksa folklorist Lutz Röhrich (1962: 275) eristas omaette kategooriana ülistusmuistendid (sks *Entrückungssagen*, ülistavad elu teispoosuses), sest tema määratluse kohaselt puudub inimesele tajutav aeg jumalate, haldjate, elfide, trollide maailmas, samuti paradiisis ja põrgus.

Eri rahvuslikes kataloogides kuulub „Sõbrad elus ja surmas” muinasjuttude (Krzyżanowski 1962; SUS, ATU 470; Aarne 1918; EM I: 1) või muistendite hulka (Simonsuuri 1987, C500; Jauhiainen 1998, C500; Klintberg 2011, C81, C101). Soomes (Simonsuuri; Jauhiainen) ja Rootsis (Klintberg) arvati ATU 470 süžee muistendite hulka, lähedane on ka Eesti muistenditüüp S.13 (Aarne 1918: 115). Mairi Kaasik (2010) märgib, et aja ja ruumi kontseptsiooni iseärasused neis tekstides on tüüpilised muistenditele või legendilistele muinasjuttudele. Lisaks sisaldavad eesti muinasjutud jooni, mis lähendavad neid žanri poolest muistenditele: viited konkreetsetele paikadele ja geograafilistele objektidele, kangelaste isikunimed, surma ja elu teema teises ilmas, traagiline lõpp, üleloomulikud tegelased, nagu jumal ja inglid, kes tegutsevad peamiselt muistendites. Eesti tekstid viitavad süžee pikaajalisele olemasolule siinses folklooris: süžee kunstiline viimistletus ja detailide läbitöötatus

on omane pigem muinasjutule kui muistendile. Edaspidi nimetame ATU 470 süžee-tüüpi tekste muinasjuttudeks, arvestades ka muistendilisust ja ülal selgitatud reservatsioonide žanrikuuluvuse kohta.

Loo süžee on tuntud kogu Euroopas, mujalt on teada Türgi, Indoneesia ja Jaapani variandid (Petschel 1971) ning esinemine juutide, iraanlaste, korealaste ning Lõuna-Aafrika, Põhja- ja Lõuna-Ameerika rahvaste folklooris (ATU, I kd, lk 275–276). Idaslaavi muinasjutukataloogi järgi on vaatlusalune süžee jaotunud ebaühtlaselt: venelastel on tuntud üks, ukrainlastel kümme, valgevenelastel kolm allikat (SUS, lk 139), lisaks uued salvestused XXI sajandil. Sellise ebaühtluse põhjuseid pole uuritud, võib vaid oletada lähialade folkloori ja trükiste vastastikmõju ning kogumistöö hajusust. Seevastu Eestis ja Soomes on ATU 470 üleskirjutuste arvukus silmatorkav.

ATU 470 süžee kunstilise ruumi ja aja uuringud

Kuigi kunstiteose aja ja ruumi parameetreid, sealhulgas mütoloogilist aegruumi, keskaegset ja imemuinasjuttude kronotoopi käsitleb suur hulk uurimusi, ei anna me siin ülevaadet muinasjuttude, legendide ega müütiliste tekstide kunstilise aja ja ruumi kontseptsioonidest ja käsitlustest, kuna paljudes töödes on sellised ülevaated olemas (Adonjeva 2000; Tivjajeva 2014; Suslov 2016; Ilomäki 1998; Mencej 2012). Viitame vaid üksikutele teostele, milles aja üleloomuliku kulgemise motiive uuritakse vahetult ATU 470 süžee näitel, sealhulgas selle süžee eestikeelsetes variantides (Petschel 1971: 113–122; Kaasik 2013). Lisaks arvestame kronotoobi käsitlemisel Heda Jasoni (1977), Henni Ilomäki (1998) ja teiste uuringute tulemusi.

Günter Petschel on ATU 470 süžee tüüpi kohta avaldanud monograafilise artikli (1971) ja ülevaate (1987) ning soovib jagada selle neljaks põhitüübiks:

1) Elav inimene satub teispoolsusse ja: a) püsib teise ilma küllastuse ajal koos surnud sõbraga ühes kohas; b) ühiselt rännatakse ringi teises ilmas, kus inimene läbib mitmeid kohti ja näeb allegoorilisi nägemusi.

2) Surnud inimene külastab elavaid (balti-vene tüüp).

3) Jõuluaegsed külaskäigud – surnud sõber tuleb jõulude ajal elavale külla, nende suhtlemise ajal mööduvad sajandid.

4) Mitmesugused kontaminatsioonid: AaTh 470 + 365 „Lenore”;² AaTh 470 + 470A „Elav pealuu” või „Kivist külaline”³

² „Lenore” tüüp (eesti „Kuu paistab, kooljas söidab”): noor naine leinab oma kihlatut, kes sai sõjas surma, ja äratab ta maagia abil ellu. Ühel öhtul ilmub peiu kohale ja kutsub ta endaga ratsutama. Kui kosilane meelitab teda avatud hauda, mõistab naine, et tema kaaslane on surnu. Peiu haarab temast kinni, kuid pruut jookseb minema. Kui ta tõmmatakse hauda, siis tantsitavad kooljad ta surnuks või rebivad tükkideks. Kontaminatsioonides tüübiga ATU 470 kulub pruudil surnuaial sajandeid.

³ „Solvatud pealuu” tüüp (Leonti, Don Juan, Festen de Pierre) puudub SUS-is. Mees leiab pealuu (kuju, völla puul rippuva surnu), lööb seda jalaga ja kutsub lõunasöögile. Kutsutu külastab elavat inimest, räägib talle sellise käitumise lubamatusest (või tapab ta) ja kutsub teda vastukülaskäigule hauatagusesse maailma. Mõnes variandis jälgib elav inimene tegevusi hauataguses maailmas. Teistes variantides viibib elav inimene hauataguses maailmas vaid lühikest aega, kuid avastab, et maa peal on palju aega mööda läinud ja kõik on muutunud.

Teist põhitüüpi oleks õigem nimetada balti tüübiks, kuna idaslaavi süžeedes ei külasta surnu elavaid, aga on terve hulk eesti variante, kus surnud sõber tuleb elava pulma (vt allpool).

Aja ja ruumi mõistete seost aja üleloomuliku kulgemisega vaatleb sloveeni uurija Mirjam Mencej (2012), osutades, et üksnes kindlat tüüpi kohtades ületatakse piir inimeste maailmast kiiremini või aeglasemalt kulgeva ajaga ruumi. Lävelised kohad ja eraldusjooned maailmade vahel, mis tagavad nende vahelise ühenduse ja võimaldavad maailmade vahelist suhtlemist, on muinasjuttudes ja muistendites näiteks mägi, küngas, haud, koobas, mets, veekogu (jõgi, järv või meri). Kõik need kohad on seotud ettekujutusega teistsugusest või rännakuga sinna ja tagasi. Muutunud ajataju on selge märk üleminekust teise reaalsusse.

Mairi Kaasik (2013) vaatleb aja suhtelisust terve klastri⁴ „Surelik külastab teist ilma” (ATU 470, ATU 470A, ATU 471, ATU 471A) näitel. Uurija nendib, et klastri muinasjuttudes on kolm üksteise suhtes vertikaalselt asetsevat sfääri: 1) ülemine maailm (paradiis); 2) inimeste maailm; 3) allilm (surnute maailm, põrgu). See arvamus vajab täpsustamist, käsitleme seda allpool ATU 470 muinasjuttude kunstilist ruumi analüüsid.

Kirjalikud allikad ja paralleelid

Anthony Davenport (2004: 10) jagab keskaegse narratiivi kolmeks kategooriaks: *fabula*, *historia* ja *argumentum*. Esimene puudutab fakte, mis on ebausaldusväärsed, teine kajastab reaalseid minevikusündmusi ja kolmas käsitleb kõige hüpoteetilisemaid sündmusi. Hilisemad narratiivivormid kasutavad varasemate lugude struktuuri ja jooni.

„Sõbrad elus ja surmas” oli keskajal tuntud süžee, mida on kirjeldanud norra folklorist Reidar Th. Christiansen. Tema sõnul pärineb selle varasem teadaolev tekst Ida-Saksamaalt leitud XII sajandisse dateeritud käsikirjast (allikana on nimetatud Bambergi piiskoppi Eberhardi). Jumalakartlik aadlikust peiu kohtab kiriku juures võõramaalast, valgesse rüütatud auväärset isikut, kes kutsub teda oma pulma. Järgmisel päeval tuleb peigmehele hobune järele ja ta ratsutab läbi õitsvate põldude, kuulab linde laulvat ja näeb kolme maja lõbutsevate inimestega. Kohapeal pole ööd ega päeva, teda ootavad kutsuja ja valgetes rüüdes inimesed, kroonid peas. Tagasi pöördudes avastab ta, et uksehoidja ei tunne teda ära ja tema kindlusest elupaiga asemele on kerkinud klooster. Kolmsada aastat on möödunud nagu paar tundi. Tema hämmastavat lugu tullakse kuulama lähedalt ja kaugelt, tal olla lubatud maa peale naasta, et tuua inimestele lohutust. Kui aga tagasipõrduja maitseb surelike leiba, ta sureb. (Christiansen 1959: 189–190)

Ajaliselt lähedane on loo fikseering keskaegses Strassburgi vagajuttude kogumikus „Speculum exemplorum” (1487), kust tõlgiti jutte ka vene keelde ja avaldati

⁴ Klastri all mõistab Kaasik (2013: 44) sarnase teema ja lähedaste süžeedega muinasjututüüpe.

XVII sajandi lõpus Venemaal kogumikus „Великое зеркало” („Suur peegel”; Romodanovskaja 2004: 507–510).

Šoti legend pajatab XIII sajandil elanud Ersildouni poeedist ja prohvetist Thomas Lermontist, kes sai oma poeedi- ja prohvetiande, kui järgnes haldjakuningannale. Pidu haldjamaal kestis kolm päeva, kuid maa peal möödus seitse aastat (Šoti 1967: 5–19). Seitse aastat möödub maa peal ka teises šoti muinasjutus, kus haldjad võtavad oma öisesse ringmängu sulase, kes tantsib nendega ja järgneb nende elupaika, veetes enda arvates kalju sees ühe päeva (Šoti 1967: 138–143). Veel ühes šoti loos satub noormees Farquhar MacNeill haldjate juurde ja unustab maise elu. Kord lendab ta koos haldjatega maale, maandub kogemata maja katusel, jääb rookatusesse kinni ja talle meenub, kes ta on ja kust ta pärit on. Kui aga juhuslikult selgub, et tema eemaloleku jooksul on maa peal möödunud aastakümneid, rohkem kui inimelu, variseb ta põrmuks (Šoti 1967: 170–175). Horvaatia uurija Maja Bošković-Stulli (1978: 117) arvates pärinevad aja üleloomuliku kulgemise motiivid keskaja ja baroki religioos- sest kirjandusest. Seevastu Šoti folklorist Alan Bruford (1980: 148) väidab, et aja teistsuguse kulgemise idee pärineb paganlikust paradiisi kujutelmast, mis on mõju- tanud kristlikke legende; ühe tõendusena nimetab ta muu hulgas muinasjututüüpe 470, 470A ja 471A.

Nii Brufordi kui ka Mencej arvates iseloomustas Euroopa ja Aasia folkloori eri- nevates maailmades aja erineva kulgemise motiiv ammu enne keskaegsete lugude üleskirjutusi. Nii läheb vanaindia „Vishnú Puráñas” kuningas Raivata koos tütre Revatiga Brahma juurde, et see annaks nõu, kuidas Revatile sobiv abikaasa leida. Brahma juurde jõudnud, kuulavad nad igavesti noorte pooljumalate gandharvade laulu ja neile tundub, et möödus vaid hetk, kuigi tegelikult on möödunud terve ajastu ehk *yuga* ja kõik, kes Raivatale tütre peigmehena meeldisid ja kellest ta hiljem Brahmaga rääkis, on ammu ilmast lahkunud. (Vishnú Purána 1840: 355) Puraanad kirjutati I aastatuhandel pKr, kuigi üksikud osad võivad olla nii hilisemad kui ka varasemad (esimesed sajandid eKr). Enamik indolooge on arvamusel, et suurem osa „Vishnú Puránast” vormus III ja V sajandi vahel (Vassilkov 1996).

Idaslaavi variandid: motiivid ja tegelased

Venelastelt on teada kokku kolm ATU 470 varianti: kataloogis on arvele võetud üks muinasjutt Aleksandr Afanasjevi kogust (1985: 67, nr 358), teine variant pärineb 2016. aastal avaldatud kogumikust „Pihkvamaa rahvajutud” (NSPK 2016: 75–77, nr 50), kolmas variant leidub Eesti Rahvaluule Arhiivi vene kollektsioonis (ERA, Vene), loo jäädvustas Zoja Žemtsužina 1939. aastal Vana-Irboska külas 50-aastaselt vene- laselt.

Afanasjevi 1864. aasta ja Pihkva 2016. aasta variant on süžee poolest identsed: sõbrad kohtuvad pulmapäeval surnuaial, joovad kolm napsi, iga kord möödub sajand. Peigmees saab preestri käest teada, et 300 aastat tagasi kadus ta omaenese pulmast. 1939. aasta variandis lahkub peigmees oma pulmast, järgides lubadust sur- nud sõber pulma kutsuda. Nad kohtuvad kalmistul, vestlevad mõne minuti, mille

järel peigmees naaseb tee peale ega leia pulmarongi. Küläs küsib ta kõigilt oma pruudi järele, tema üle naerdakse, kuni ilmub välja muldvana eit ja tunneb temas ära kaotsi läinud peigmehe. Selgub, et peiu veetis kalmistul 60 aastat. Seda mõistes kukub ta kokku ja sureb. Jutt on lähedane setodelt üleskirjutatud tekstidega.

Valgevenelastelt on kataloogis arvele võetud kolm avaldatud varianti, kuid ainult Jevdokim Romanovi (1912: 373, nr 16) kogumikus „Materjalid Grodno kubermangu etnograafia kohta” avaldatu sarnaneb uuritava tüübiga: surnud sõber kutsub peigmehe enda juurde, tema elukoht on ilus aed, kus peigmees sööb ära kolm õuna, maa peal aga möödub selle aja jooksul 150 aastat. Siinjuures on ilmekas kalmistu ja kauni rohtaia samasus teise ilmaga. Kaks ülejäänud valgevene muinasjuttu, mis on SUS-is märgitud tüübiks 470, on täiesti erineva süžeeaga. Nii pajatab Wandalin Szukiewicz 1910. aastal avaldatud muinasjutt vaeste ja kerjuste vastu armulikust panist. Kord võtab pan enda juures vastu jumala enda, kes ilmub tema ette vana kerjusena, ja kutsub teda vastukülaskäigule. Mõne aja pärast ilmub pani trepi juurde imeline hobune, kes kannab ta teise ilma. Teel näeb pan paradokse, nagu kõhmad lambad kaunil karjamaal, paksud lambad paljastel kaljudel ja kividel,⁵ lõuani selges vees seisv mees, kes ei suuda isu täis juua. Hiljem selgitab jumal talle nähtu tähendust, pan naaseb imeväel koju ja räägib kõigest oma naisele ja naabritele. (Szukiewicz 1910: 101–102) Jutus puudub motiiv aja erinevast kulgemisest maa peal ja teispoosuses.

Kolmas lugu on avaldatud Michał Federowski (1897: 57–58, nr 171) mitme-köitelises kogumikus „Lud białoruski na Rusi Litewskiej” („Valgevene rahvas Leedu-Venes”) ja on lähedane ATU 470A tüübile („Solvatud pealuu”, „Kivist külaline”). Pruut kutsub oma pulma surnuaia lähedal tee peal lebava kondi ja surnu saabubki pulma. Elavad kostitavad teda õlle ja lihaga, ent külaline ei nõustu neid maitsma. Surma ähvardusel nõuab ta nooriku kahe nädala pärast öösel oma haua juurde. Surnu nõristab kolju sisse mingit vedelikku, rebib teiselt surnukehalt lihatüki ja pakub talle, kuid tüdruk ei ole nõus jooma ega sööma. Surnu selgitab, et tundis samasugust vastikust pulmas, kui talle pakuti õlut juua ja liha süüa. Seejärel laseb ta nooriku koju käsuga õpetada lastele, et surnuid ei tohi kunagi pulma kutsuda. Taas puudub motiiv aja erinevast kulgemisest eri maailmades.

XXI sajandil Gomeli oblasti Mazõri rajoonist kogutud valgevene variandi peategelane on jutuvestja naaber. Pärast ülestõusmispühade jumalateenistust kutsub noormees oma koju võõra vanamehe ning kostitab teda, kuigi ema kohtleb külalist jämedalt. Vanamees kutsub noormehe endale külla ja öösel tulevad talle järele hobused, kes viivad ta teise ilma. Noormees ise ütleb pärast: „*Можя на небе, можя дзе – не знаю, дзе я быў.*” (‘Võib-olla olin taevas, võib-olla kuskil mujal – ma ei tea, kus ma olin.’) Seal näeb ta surnud külamehi, kes on täpselt sellised nagu maa peal elades. Võõrustaja keelab noormehel minna ühte tuppa, aga noormees rikub keeldu ja näeb seal oma ema tõrva sees keemas. Pärast koju naasmist räägib ta emale on nägemusest, mispeale ema muutub täielikult: „Ta elas kaua, ta ei olnud enam ahne, meil käisid külalised ning ta kutsus kõiki pühadeks külla.” (TMKB: 615) Teatud ajaline

⁵ Vana Testamendi kirjakoht 1Ms 41:17–21 jj, kus Jaakobi poeg Joosep seletab vaarao unenägu lihavatest ja väetitest lehmadest.

transformatsioon viimases tekstis siiski on: elav inimene näeb teise elava karistamist teises ilmas (sellest lähemalt allpool).

Sõprade loo idaslaavi variantides on olukord mitmetähenduslik. Ühest küljest täidab elav sõber surnud sõbrale antud töötust, näidates üles truudust ja sõprust, mida isegi surm ei ole mõjutanud. Teisest küljest rikub ta eri rahvaste traditsioonides levinud keeldu mitte häirida surnuid, kutsudes neid elavate maailmaga suhtlema. Astunud üle teise maailma piiri, unustab kangelane oma kohustused elavate ees ning hukutab pruudi ja enda.

Peaaegu kõik idaslaavi variandid on mütoloogilise loo koloriidiga ja kalduvad žanriliselt muistendite poole. Pihkva kogumikus nendib jutustaja: „Vaat selline lugu. Võib-olla muinasjutt, võib-olla mingi väljamõeldis, võib-olla tõde, kes seda teab?” (NSPK 2016: 77)

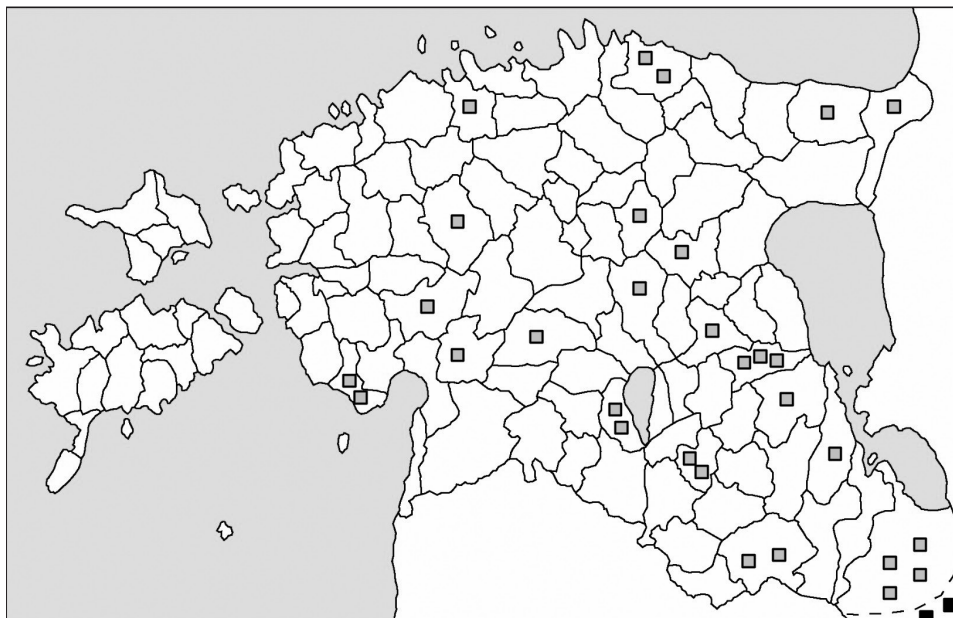
Eesti variandid: motiivid ja tegelased

Eestist on fikseeritud 28 varianti üle maa, välja arvatud saartelt (Loorits 1959: 107; EM I: 1), kuid vähemalt kaks (23, 26)⁶ ei vasta päris täpselt ATU 470-le. Samas on selge, et katkendeid on arhiivi kogudes rohkemgi. Eesti muinasjutu põhitüübis satub kangelane teise ilma ja tema jaoks aeg peatub, ilma et ta seda teadvustaks, kuid maa peal kulgeb aeg tavapäraselt edasi. Traditsiooni iseloomustab kujundite, motiivide ja detailide suur varieeruvus.

Peategelasteks võivad olla karakterite paarid, nagu kaks sõpra (kümnes tekstis: 1, 2, 5, 6, 10, 11, 14, 17, 21, 26), kaks venda (kümnes tekstis: 3, 4, 12, 15, 19, 22, 24, 25), isa ja poeg (kolmes tekstis: 9, 13, 20), mees ja naine (tekstis 8), aga mitte ainult. Peategelane võib olla üksiktegelane (neljas tekstis: 7, 16, 18, 23). Üksiktegelased satuvad teise ilma eri põhjustel: ühel juhul on see soov näha taevast pulma (7), teistel juhtudel rahulolematuse selle maailmaga ja igatsus täiuslikkuse järele (16, 18, 23). Enamasti liiguvad üksiktegelased teispoolsusse koos teejuhiga (7, 16, 18).

18 tekstis kutsub elav sõber, vend või poeg varem antud töötuse ajal oma pulma surnu, mis tekitab maailmadevahelise ühenduse ja annab elavale võimaluse minna teise ilma. Seejuures tuleb surnu pärast kutset kas hauast välja ja esitab vastukutse tulla oma elukohaga tutvuma või on haud juba avatud ja selle sügavusse viib trepp, millest elav laskub uudishimust isemoodi kulgeva ajaga teise ilma. Kangelased võivad teispoolsuses kas tegutseda üksnes surnud sõbra eluruumis, kus nad suhtlevad ainult omavahel (kümnes tekstis: 1, 2, 5, 10, 11, 15, 19, 21, 27, 28), või siis rändavad sõbrad või üksik tegelane koos teejuhiga teispoolsuses ringi ning näevad seal teisi

⁶ Edasise kirjeldamise hõlbustamiseks nummerdasime järjekorras EKM-i eesti muinasjutu andmebaasi süžetüübi ATU 470 arhiivitekstid (vt arhiiviallikaid artikli lõpus) ja need on tähistatud järjekorranumbritega. Tekst 23 on lähedasem ATU 471A-le, kuid sarnaneb mõne süžeeaga, kus on üksik kangelane. Tekst 26 räägib kahest sõbrast, kellest üks sureb, kuid ennustab eelneval kokkuleppel hiljem elavale ta surmapäeva (puudub aja muutumise motiiv). Neid süžeesid kasutame võrdluseks.

Illustratsioon 1. ATU 470 levikuala viitab peaaegu ühtlasele tundusele, erandiks jäävad saared, mida toonitas juba Oskar Loores.

elanikke – inimesi ja ingliseid (seitseteist teksti: 3, 4, 6–9, 12–14, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 27, 28).

Elavate ja surnute tegemised teises ilmas varieeruvad samuti: nad joovad teed (15, 19, 21, 27, 28); surnu paneb lilled klaasi ja neist hakkab immitsema magusat viina, mida sõbrad joovad (11); nad mängivad kaarte (1, 2); elav on külaline oma surnud venna pulmas (4, 12) või osaleb nn taevases pulmas (7);⁷ surnu juhhib elavat mööda teed, kus nad näevad mitmesuguseid imesid ja surnu selgitab nende tähendust (10); surnud sõber, vend või teejuht näitab elavale teisi inimesi või ingliseid, kes on väga ilusad (7), riidetud valgetesse rüüdesse (12, 13), nad laulavad, tantsivad, mängivad pilli (3, 6–9, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 24, 25).

Nagu tekstidest nähtub, on nägemuste populaarsemad elemendid laulmine ja muusika, mis jätavad elavale inimesele sügava mulje. Seitsmendas tekstis on elav inimene taevases pulmas kõlavast imelisest laulust nii võlutud, et ta ei taha enam lahkuda, teejuht viib ta jõuga minema. Kaheteistkümnendas tekstis soovib elav vend Ants, olles teises ilmas vend Matsi pulmakülaline, „endale tuhandet kõrva – nii ilus ja jumalik on muusika”. Tekstis 8 toob surnud naine värvate juurde kordamööda kolm ingliti. Iga ingel puhub eelmisest kaunimalt pasunat ja selle mõjul ei pane mees tähele, kuidas aastakümned mööduvad. Tekstis 22 on mõlemad vennad elus, kuid noorem elab erakuna nii püha elu, et tema tarest kostab inglilaulu. Kui vanem vend

⁷ ATU 470 eesti tekstides on taevase pulma all mõistetud pulma teises ilmas, kus üks surnud muinasjutukangelane on enamasti peigmees. Eesti, balti ja slaavi pärimustes on taevaseks pulmaks tavaliselt nimetatud taevakehade Päikese ja Kuu abielu müüti (vt selle kohta Sanko 2011: 301–303; Laurinkienė 2020: 14–34).

tuleb teda oma pulma kutsuma, on ta laulust nii võlutud, et ei taju sajandi möödumist.

Eestis on esindatud ka vastupidine motiiv, milles surnu osaleb elava sõbra pulmapeol (kümnes tekstis: 3–6, 9–12, 17, 25). Enamasti ei kirjeldata täpsemalt, kuidas surnu pulma satub, ega elavate külaliste reaktsioone. Vaid tekstis 6 palub surnud sõber elaval anda talle kõik vajalik peol osalemiseks ja elav kingib talle riided, hobuse ja raha. Kirjeldatakse ka külaliste üllatust, et surnu on hauast üles tõusnud – ja on elus! Tekstis 25 läheb noorem vend surnuaeda vanemat venda pulma kutsuma ja too ühineb pulmarongiga, söidab noorema venna vankris, istub lauas, aga peale venna ei näe teda keegi.

Kolmes tekstis on üks peategelane (7, 16, 18), ühes tekstis osutub surnuaial lebav luu peigmehe surnud vennaks (24). Enamasti on teine tegelane müstiline teise ilma teejuht. Tekstis 7 mõtleb peigmees oma pulmas sellest, kui toredad peaksid olema taevased pulmad, misjärel ilmub võõras ja kutsubki ta taevast pulma vaatama. Nad satuvad taevasesse pulma peigmehe majast väljudes. Väljas on ilus maja, kuhu nad sisenevad, peigmeest võlub kaunis muusika ja laul, nii et ta ei märkagi, kuidas maa peal möödub 300 aastat.

Loos 16 satub inimene koos vanapaganast teejuhiga teise ilma peole, kuid ta juhitakse majja, teejuht toob võõrustoitu ja jätab ta üksinda. Külaline näeb inimverega kirjutatud raamatut,⁸ viskab selle tulle ja läheb õue peole, kus tantsib kolme meloodia saatel. Siis lubab vanapagan tal minna maa peale, andes kaasa kulda ja hõbedat. Senikaua on maa peal vahetunud mitu inimpõlve. Teises ilmas viibinu elab mõnda aega ja siis „lahkub tantsima”, nagu ütleb tekst. Põletatud raamatu eest teda ei karistata, vanapagan ainult ei teadvat enam, kelle nimed seal kirjas olid, ja on sunnitud uusi koguma.

Vanamehest teejuht viib loos 18 täiuslikkust ihkava noormehe metsa trepi juurde. Esimestest astmetest üles roninud, näeb noormees sellist täiuslikkust, et ei märkagi, kuidas sajandid mööduvad.

Võrdleme: teksti 23 kangelane kõnnib kauni linnulaulu saatel metsas, võlutuna ei pane ta tähele, kuidas tegelikkuses kümned aastad mööduvad. See süžee kuulub ilmselgelt ATU 471A tüüpi „Munk ja lind” (munk mõtiskleb kloostriaias igavese elu üle, kuulab linnulaulu ega taju sadade aastate möödumist).⁹ Tekstid 7, 16, 18 üksikutest tegelastest ja teejuhtidest jäävad jututüüpide ATU 470 ja ATU 471A vahealale.

Tekstis 24 läheb peigmees pulmast kalmistule surnud venna juurde, keda ta on igatsenud, näeb maapinnal matmata sääreluud ja puudutab seda jalaga. Luu teatab, et kuulub tema surnud vennale, ja kutsub elavat venda külla, selle peale „[---] tõusnud see luu püsti ja kõndinud kui inimene, otsekohe ikka edasi luudekambri poole.” Vennad laskuvad maa alla ja satuvad teise ilma, „kolmandasse taevasse”, kus surnud vend näitab elavale kauneid küünaldega valgustatud ruume. Vennad kuulavad

⁸ Eri rahvaste hulgas üldiselt levinud folkloorimotiivi järgi on tegemist inimestega, kes on müüdnud hinge kuradile ja allkirjastanud lepingu verega.

⁹ Vene folklooris on see süžee hästi tuntud tänu vanausuliste seas ülipopulaarsele vaimulikule värsile „Elas noor erak” („Pühast Antoniusest. Paradiisilind”, vt „О святом Антонии. Райская птичка”), vt Butšilina 1999: 265–270, nr 95, 96 ja Fadejeva, Ivanov 2004: 372–374, nr 692.

inglilaulu ja elav vend kaotab ajataju. Loo algus läheneb muinasjututüübile „Solvatud pealuu” (ATU 470A) ja on võrreldav Federovski valgevenekeelse tekstiga, edasi areneb jutustus ATU 470 süžeenä.

Sõbrad lubavad 26. loos üksteisele, et kui üks neist varem sureb, siis ta teatab teisele tolle surmaaaja. Kord ilmub surnud sõber elava juurde ja ütleb, et tolle surmaaeg saabub järgmisel keskpäeval. Elav on häämingus, kuna ta pole selleks valmis. Järgmisel päeval üritab ta aga kaklevaid sugulasi lahutada, saab pussitada ja sureb. Siingi on ATU 470 stereotüüpseid motiive ja tegelasi: kaks sõpra, sõprade lubadus teineteisele, ühe surm, lubaduse täitmine. Puudub aja erineva kulgemise põhimotiiv, küll aga on olemas sõbrad-elus-ja-surmas-motiiv ning Eesti uurimistraditsioonis on see lugu ühendatud tüübiga ATU 470 (EM I: 1: 574–575).

Paar eesti süžeed (27, 28) kujutavad endast mitmesse eri tüüpi kuuluvate fragmentide kontaminatsioone: üks räägib vanema venna külaskäigust teise ilma, kus ta näeb elava noorema venna karistamist koonerdamise eest (vrd eespool kirjeldatud valgevene looga, kus kangeline näeb oma elus oleva ema karistamist) ja päästab ta karistusest. Teises fragmendis palub surev vend ennast pulma kutsuda, millele järgneb tavapärase arendus: kutse, vennad joovad teises ilmas teed, kui noorem maa peale naaseb, saab ta teada tohutust aja kaotusest.

Kummaski maailmas liigub aeg eri kiirusega ja selle tõttu kaotab peaaegu kõigi lugude peategelane kontakti inimeste maailmaga ning variseb naastes mullaks ja põrmuks. Eesti lugudes on siiski olemas kaks õnneliku lõpuga varianti (4, 12), milles viib leib imelise esemena pruutpaari algsesse olukorda tagasi. Peigmees pistab selle pulmalaualt taskusse enne surnud venna pulma minekut. Naasnud oma venna pulmast teises ilmas, leiab ta eest vananenud pruudi. Tõestuseks, et tema eemalolek oli lühiajaline, pakub ta naisele maise pulma leiba, mis ei jõudnud vahepealse seikluse ajal taskus ära kuivada, misjärel vana naine muutub taas nooreks neiuks ja pulmad jätkuvad.¹⁰

Need kaks õnneliku lõpuga teksti näitavad süžee arengut muinasjutu žanri poole. Vladimir Proppi imemuinasjutu käsituses on pulmadel või abiellumisel muinasjuttu lõpetava funktsioonina oluline roll. Propp (1998: 70) on lausa määratlenud: „[---] morfoloogiliselt võib imemuinasjutuks nimetada igasugust arengut, mis kulgeb pahateost (A) või vajakajäämisest (a) vahepealsete funktsioonide kaudu abiellumiseni (C*)”.

¹⁰ Leib võib olla pärimuskultuuris „elu kõrgeim väärtus, jumala kingitus, peamine eluressurs” või „elavate ning surnute vaheline suhtlusvahend” (Tolstaja 2012: 412), kuid käsitletud lugudes on leib saatuslik eristaja: teispoolsuses viibinud ei talu elavate leiba ja, vastupidi, elavate leib võib olla päästev lüliti, mis lubab ületada ajanihke.

Ruumikategooriad ATU 470 tekstides

Teispoolse kirjeldus ATU 470 tekstides kattub paljuski ettekujutustega hauatagusest ruumist imemuinasjuttudes ja laiemalt rahvausundis. Peatugem (elus ja surnud) kangelaste liikumisel eesti ja idaslaavi tekstides, maise ruumi konstrueerimisel ja teispoolse kuvandil ning struktuuril.

Neljateistkümmes eesti tekstis (1–3, 6, 10–12, 16, 19–21, 24, 27, 28), ühes vene ja ühes valgevene tekstis satub elav kangelane teise ilma, liikudes allapoole: maa alla, nt hauda, kivi alla, luukambrisse, maa sees olevasse auku.¹¹ Seitsmes eesti tekstis (7–9, 14, 22, 23, 25) satub kangelane teise ilma horisontaalselt mööda maapinda – tänavat, kalmistut, metsa – liikudes. Klassikalise aja teisenemise motiiviga ülespoole liikumist on kahes eesti tekstis (5, 18). Veel kahes eesti tekstis (27, 28) satub kangelane samuti teise ilma, liikudes ülespoole, kuid aja teisenemise motiiv erineb ATU 470 mudelist: need on ülesehituse ja motiivi poolest sarnased kahe valgevene tekstiga, kus kangelane näeb oma elavate sugulaste karistamist maiste pattude eest (Szukiewicz 1910: 101–102; TMKB: 614–615).

Vaadeldgem järjestikku liikumissuundadele vastavaid teise ilma ruume.

Liikudes alla – hauda, maa alla –, näeb peategelane: 1) väikest tuba, kus spartalikes tingimustes elab tema sõber: toas on laud ja tool (eesti tekst 1); 2) suurepäraselt sisustatud tuba või kaunist maja (2, 6, 7, 9, 11–13, 16, 19, 20, 24, 28); 3) tänavat, aeda (8, 13, 16, 24; valgevene tekst Romanov 1912: 373, nr 16); avatud ruumi, kus paistab päike (eesti tekst 10). Nagu näha, elab surnud sõber maa all väikeses tagasihoidlikus toas vaid ühel juhul. Ülejäänud juhtudel on need kas luksusliku sisustusega toad või kaunid jõukad majad, tegevus võib toimuda ilusas aias või tänaval, kus inimesed ja inglid laulavad, tantsivad ja pilli mängivad.

Tekstis 12 satub elav vend surnud venna pulma, laskudes maa alla. Seal näeb ta valgetes rüüdes külalisi,¹² inglid kannavad laiali maitsvaid roogi ja jumal ise istub lauas. Tekstis 13 laskub poeg alla isa hauda, isa tahab pojale näidata, kus ta elab, nad lähevad kuldse värava juurde „ja nende ette ilmus hoopis teine maailm. Seal oli tuhandeid inimesi ja inglid, kõik valgetesse rüüdesse riietatud. [...] Sära ja ilu olid nii hämmastavad, et keegi ei oleks suutnud seda sõnadega väljendada. Kõrgel seisid koorid nagu suur muusikakoor taevas oma kuldsete pasunatega.”

Tekst 24 rõhutab kontrasti maa alla laskumiste arvu ja sügavuse, pimedas liikumise ja avaneva hiilguse vahel. Elav ja surnud vend laskuvad kabelist keldrisse, keldris tõstavad luugi üles ja liiguvad veelgi allapoole, kuni nende ees on pikk pime tänav, mida mööda nad pikalt kõnnivad, kuni näevad klaasist ruumi paljude küünaldega.¹³ Nad lähevad sellest läbi ja näevad hõbedast ruumi, kus põleb veel rohkem küünlaid. Siis avaneb nende ees kolmas kuldne ruum, kus põlevad miljonid küünlad ja kostab

¹¹ Imemuinasjuttude jaoks on see teise ilma liikuva kangelase kõige tüüpilisem liikumissuund (vt Jeleonskaja 1994: 42).

¹² Piibli allusioon: valged riided kui pühaduse ja vagaduse riided (Ilm 3:18; 6:11), ka inglite riided (Jh 20:12), Kristuse riided (Mt 17:2, Mk 9:3, Lk 9:29).

¹³ Klaasseintega ruum ja rohuaed on ühtlasi rahvausundis taeva, paradiisi tunnused.

kaunist laulu.¹⁴ Surnud vend kinnitab, et see on tema elupaik, kolmas taevast, kuhu satuvad kõik, kes eluajal head tegid.

Tekstis 19 laskub elav vend alla venna hauda, nad joovad teed ja elavale meeldib seal nii väga, et ta ei taha lahkuda. Kuid surnu ütleb, et tal on aeg minna, ja elav kõnnib sõna otseses mõttes taevast maa peale (kuigi enne seda oli ta läinud venna juurde maa alla, hauda).

Paljudes eesti variantides läheb elav kangelane koos surnud sõbra, venna või teejuhiga teise ilma, **liikudes horisontaalselt** mööda maad: tänavat pidi (7, 9), surnuaia (8, 14), metsas (23). Üheksandas tekstis saadab elav vend lahkunu oma pulmast ära: nad lähevad tänavale, kus pole tiheda udu tõttu midagi näha. Nad kõnnivad udus, kuni jõuavad ilusa majani, surnud venna elukohani, sisenevad ja kuulevad imelist muusikat mängimas. Aastakümnete möödumine jääb märkamata. Siin on kasutatud huvitavat maailmade ühendamise tehnikat: kangelased ei lasku alla, ei tõuse ülespoole, vaid kõnnivad udus, nagu kirjeldavad teekonda teispoolseses prohvetic (Põldmäe 2011).

14. tekstis läheb elav sõber surnuaeda surnud sõpra oma pulma kutsuma ja kuuleb, kuidas sõber teda kuskilt surnuaia teisest otsast kutsub. Ta jõuab ilusasse värske rohusega paika, kus näeb surnud sõpra, seal mängib ilus muusika. Tekstis 23 (ATU 471A) kuuleb kangelane metsas kõndides linnulaulu, järgneb sellele ega märka aastakümnete möödumist.

Üles liikumine on kõige harvem motiiv: üles saab mööda teele ilmunud treppi, kui noormees saadab oma pulmast ära surnud sõpra (5), või metsas, kui kahest trepiastmest üles ronides näeb ta tavatut ilu ja täiuslikkust ega märka mööduvaid sajan-deid (18). Veel neli lugu (kaks eesti ja kaks valgevene) seostuvad ATU 470 tüübiga, kuigi ei kattu sellega täielikult. Valgevene varianti elava ema tõrvas keetmisest vaatesime eespool.¹⁵ Eesti juttudes nr 27 ja 28 annab end vanaks kerjuseks muutnud jumal talle külla tulnud vanemale vennale võtmed ja jätab ta majja peremeheks. Kee-latud ruumis näeb ta oma elavat nooremat venda katlas keemas. Noorem vend palub endale vett pähe piserdada, aga vanemal pole vett. Vanem vend räägib naasnud jumalale juhtunust ning lahkudes jumal ei tühista keeldu, kuid jätab aknale klaasi veega, millest vanem vend piserdab nooremale vett pähe ja päästab ta piinadest.

Teise ilma kunstiline ruum on sama hästi kui sõltumatu kangelase liikumisuunast, see on aksioloogilisest seisukohast samaväärne. Kangelane liigub maa alla ja satub kolmandasse taevasse (24), pulma, kus on kohal jumal ise ja inglid (12), kaunisse aeda (Romanov 1912: 373), teele, kus „päike paistab soojemalt ja eredamalt kui maa peal” (10) jne. Sama on horisontaalsuunaga: kangelane liigub maises ruumis, kõnnib mööda tänavat või surnuaial, satub teises ilmas nt kaunisse majja või aeda, kus inimesed ja inglid laulavad, pilli mängivad. Taevast, ülespoole liikudes, askeldavad samas ruumis, kuid erinevates tubades oma teispoolsete argipäevatoimetustega tegelevad lahkunud, samuti need, keda karistatakse nende pattude eest.

¹⁴ Võrreldgem traditsioonilise muinasjutumotiiviga vasest, hõbedast ja kuldsest kuningriigist (SUS 301A, B; 4001; ATU 300A; 300A*; 301; 4001 jne), mille kangelane leiab maa alt.

¹⁵ Eesti lugude algusel on sarnasusi ATU 460A-ga („Jumalal külas”), jätkub ATU 470-ga.

Meie ei leia vaadeldavatest juttudest kolme üksteise suhtes vertikaalselt asetsevat sfääri, milles ülemine maailm (taevas) vastaks paradiisile ning maa-alune sfäär tingimata põrgule (vrd Kaasik 2013). Paradiisi kujutluspildid ja konnotatsioonid esinevad aga igal juhul, olenemata tegelaste liikumissuunast. Vaadeldavat tüüpi juttudes eristub pigem selgelt teispoolsuse sfäär. Ja kõikjal tunneb elav kangelane teispoolsuse vastupandamatut tõmmet. Rida tekste (2, 7, 13, 19, 24) pajatab, et maapealne maailm tundub uue kogemuse järel kirjeldamatult hall ja igav.

Põrgu konnotatsioonid leidub vaid kahes eesti ja kahes valgevene tekstis. Huvitav on see, et neis lugudes satub kangelane ülemisse sfääri, taevasse, jumala külaliseks ja pealegi pole tema kogetud elavate lähedaste omaste karistus lõplik. Elav kangelane näeb karistust, et aidata oma sugulastel muuta tulevikku. Teispoolsuse ruumid on enamasti luksuslikumad, kuid väga sarnased tavalise maailmaga ja pealegi on ruum enamikul juhtudel loodud ja korraldatud inimkeskkonna maiste mudelite järgi: toad, majad, tänavad. Kirjeldatakse suletud või avatud ruumile iseloomulikke vorme ja esemeid ning need ruumid on korrastatud asulatänavate kujul.

Vaid ühes eesti variandis (10) realiseerub Petscheli määratud ATU 470 põhivormi 1a alaliik: rännak läbi teise ilma, kus inimene läbib mitmesuguseid kohti ja näeb allegoorilisi nägemusi (Petschel 1987). Nii näevad sõbrad kõigepealt suurt rõõmsat lindu ja palju väikseid kurbi linde: suur rõõmus lind on pastor, kes kuulutas hästi jumalasõna, ja kurvad linnukesed on kogudus, kes ei tahtnud teda kuulata või oli tähelepanematu. Järgmisena nähtud suur kurb lind on hooletu pastor ja väikesed rõõmsad linnud tema kogudus, kes tähelepanelikult kuulas ja kasutas edukalt vähe- seid õpetusi, mida hooletu pastor jagas.

Ilmekaid teateid leidub ka maise maailma kohta. Lahkumiseelset ruumi tekstides eraldi ei kirjeldata, kuid süžeeikäikude põhjal võib järeldada, et tegu on klassikalise maakoha majade, tänavate, kiriku ja surnuaiaga. Kui kangelane maa peale naaseb, satub ta vaatamata möödunud sajanditele (harva aastakümnetele) peaaegu samasse kohta – kestvasse külakeskkonda: küla pole tühjaks jäänud, see koht pole üle ujutatud, pole metsa kasvanud, sinna pole linna ehitatud ning mõnes eesti variandis on alles sama kirik, milles ta pidi mõrsjaga end laulatada laskma, ainult et pastor on teine.¹⁶

Ruum jaguneb muinasjuttudes ilmekalt omaks ja võõraks. Tavaliselt liigub kangelane muinasjuttudes oma ruumist võõrasse ruumi: teise riiki, võlu- või nõiutud kuningriiki, teise ilma ja naaseb lõpuks uuesti oma ruumi, sageli kõrgema staatusega kui sealt lahkudes. Ka käsitletud ATU 470 lugudes lahkub ta tuttavast, igapäevasest külaruumist, kus ta Henri Lefebvre'i terminoloogia järgi elab, osaleb ruumi loomises ja taasloomises, kus on tema juured, sotsiaalsed ja perekondlikud sidemed, kus ta on tuhande niidi kaudu seotud keskkonna ja inimestega (vt Lefebvre 1992 ruumi loomise kohta). Teise ilma võõras ruumis satub kangelane peo, luksuse, kauni muusika

¹⁶ Ühes ATU 470 tüüpi ukraina muinasjutus (Hnatjuk 1902: 136–139, nr 330) on olukord vastupidine: kangelane naaseb pärast tuhandeaastast teises ilmas viibimist maa peale, tema küla asemele on tekkinud aga Doonau meri. Kui ta imekombel mere ületab ja kirikusse satub, leiab preester vanast kirikuraamatust üleskirjutuse, kuidas tuhat aastat tagasi oli peigmees käinud oma surnud sõpra pulma kutsumas ja kadunud.

ja suhtlemise ruumi. Ta kogeb seal viibimist emotsionaalse täiuslikkusena, tunneb end hästi ja kas ei taha lahkuda või tahab sinna kindlasti tagasi pöörduda – uuest ruumist saab tema jaoks oma, ideaalne paik.

Klatri ATU 470–471 muinasjuttude ajakategooriad

Müütiline aeg erineb inimajast ja see tähendab mis tahes tegevuse või sündmuse erinevat kestust eri maailmades. ATU 470 muinasjuttudes on tegemist fiktsionaalse legendide ajaga (ingl *fabulous time*), Heda Jasoni klassifikatsiooni kohaselt ka üleloomuliku ehk imelise aja alatüübiga (*miraculous time*; Jason 1977: 206–207). Fiktsionaalse legendide aja üldine omadus on inimajaga võrreldes erakordselt aeglane liikumine, peaaegu paigalseis, ajakategooriat iseloomustades märgib Jason, et selle tõeline kuningriik on hauatagune maailm, surnud hingede elupaik, nii paradiis kui ka põrgu.

Käsitletud tekstides satub kangeline tõepoolest hauataguses ruumis teistsuguse aja kulgemise meelevalda, kuigi märkab seda alles maa peale naasmise järel, kui ta saab teada aastakümnete või sajandite möödumisest. Mõnes variandis¹⁷ allub kangeline aja üleloomulikule voolule ka hauataguse maailma ruumis viibimata, ainuüksi suheldes tolle ilma esindajaga: surnud sõbra, venna (15, 25) või püha inimesega, kelle kõrval inglid laulavad (22). Näiteks eesti muinasjutus 25 saadab noorem vend oma surnud vanema venna hauani pärast seda, kui too oli käinud ta pulmas. Haua juures lahkuvad nad teineteisest ja noorem läheb tuttavat teed pidi koju, ent kohtab kaunilt laulvaid tütarlapsi. Ta peatub ja kuulab võlutult laulmist, kuni surnud vend tuleb tema juurde ja meenutab kohustust koju minna. Veel kahel korral peab vanem vend tulema meenutama ja kui noorem vend koju naaseb, ei tunne ta midagi ära, sest möödas on 300 aastat. Muinasjutus 15 läheb elav vend surnuaeda oma surnud venda pulma kutsuma ja seob hobuse haua lähedal puu külge. Surnud vend tuleb välja, juuakse teed, elav seob hobuse lahti, lahkub ja saab mõne aja pärast teada, et möödunud on 300 aastat. Märkimisväärselt peatub aeg nii kinniseotud hobusel kui ka tema omanikul, st hobune satub teise ilma jõuvälja, mis mõjutab teda sõltumata inimestest ja inimesele omastest subjektiivsetest hetkedest.

Seega üleloomulikku maailma sisenedes või ka ainult sellega kokku puutudes võib inimene saada selle ajaliste seaduste subjektiks, samas kui üleloomuliku maailma olend ei allu inimmaailmas inimaja seadustele (Jason 1977: 207).¹⁸ Seda teesi kinnitab meie materjal: kui eesti muinasjuttudes ilmub surnud sõber või vend inimeste maailma ja naaseb siis koos elavaga oma maailma, ei muutu surnu jaoks midagi ei maa peal ega oma maailmas, elava jaoks aga küll.

¹⁷ Sealhulgas EKM-i arhiivi vene muinasjutus (ERA, Vene 13, 635/8 (20)), samuti eesti tekstides 15, 22, 25.

¹⁸ See tees pole absoluutne, mõnel juhul allub üleloomuliku maailma olend inimaja seaduspärasustele. Nii vananeb haldjakuninganna šoti legendis Ercildouni Thomas Lermontist inimmaailma jõudes kiiresti, kuid muutub taas nooreks, naasnud haldjatemaale (Šoti 1967: 5–19).

ATU 470 muinasjuttudes mõjub lisaks eespool nimetatud erilistele aja kategooriatele ka inimaeg, mis on reaalse maailmaga seotud, lineaarselt liikuv, pöördumatu ja ühtlaselt ühes suunas voolav (Jason 1977: 205). Psühholoogid on alates XIX sajandist uurinud aja tajumise ja tunnetamise viise ning leidnud, et emotsioonid mõjutavad oluliselt loomulikku taju. Lühike ajavahemik võib emotsioonide mõjul tunduda venivat või metsiku kiirusega tormavat. Mihaly Csikszentmihalyi (1990) ühendas selle kogemuse terminiga *kulgemine* (ingl *flow*), millega ta kirjeldas vaimset seisundit, kus inimene on millelegi keskendunud, täielikult millessegi haaratud ja naudib tegevust või suhtlust. Selle tulemusena kaob tavapärane ajataju ja tekib tunne, et aeg liigub harjumuslikust kiiremini. ATU 470 tekstides on viiteid nii ime- kui ka inimajale.

Elav sündmustes osaleja unustab kohtumisrõõmust surnud sõbra, venna, isa või naise ja hauatagusest elust saadud erdate muljete mõjul oma kohustused elavate inimeste ees. Näiteks lahkub peigmees pulmarongist, kuna on andnud lubaduse. Ta eeldab, et mõne minuti pärast on ta tagasi, kuid unustab pruudi, teda ootavad inimesed ja ülitähtsa sündmuse, staatuse vahetamise. Tegelased hindavad aja kulgemist käepäraste inimlike vahenditega, nt aeg, mille jooksul juuakse ära klaas viina (11) või tass teed (15, 19, 21, 27, 28), mängitakse mitu partiid kaarte (1, 2), kõlab kolm ilusat laulu (3, 16). Teispooluses viibimise kestust mõõdab tegelane mõnikord maistes ajaühikutes: üks tund taevases pulmas (7), kaks tundi (12, 22), ühel juhul kaheksakümmend päeva (4).

Pulmad on traditsioonilise ühiskonna märkimisväärne ja äärmiselt ritualiseeritud üleminekuriitus (Gennep 1981: 165–208), selle aeg on sõna otseses mõttes minutilise kaupa ära jaotatud, igale osalejale on määratud kindlad rollid ja loomulikult on selle sündmuse keskmes mõrvoja ja peigmees. Peigmehe pikem (mitmetunnine, rääkimata päevadest) seletamatu puudumine rikub rituaali, tehes sündmuste juurde naasmise väga problemaatiliseks, kui mitte võimatuks. Aastateks, aastakümneteks ja sajanditeks kadumine muudab võimatuks naasta sündmuste alguspunkti, milleks võib pidada peigmehe lahkumist surnuaeda. Mõnes eesti variandis on pruut ja külalised kategooriliselt vastu, kui peigmees avaldab soovi minna surnud venda või isa oma pulma kutsuma, ning püüavad teda ümber veenda (13, 19), sest pulmad on üldiselt ohtlik aeg.

Kokkuvõte

Artiklis esitasime esmakordselt jututüübi ATU 470 süžeede süstematiseeritud kirjelduse eesti, vene ja valgevene tekstide põhjal. Vaatlesime aja kulgemist ja tegevusruumide erijooni, tegelasi ja tegevusi suulistes traditsioonides ja üksikutes kesk-aegsetes kirjalikes allikates.

Klastri ATU 470–471 süžeeaga „Surelik külastab teist ilma” tekstide žanriline kuuluvus, ruumi ja aja kontseptsiooni kujutamise iseärasused esindavad muistendite ja legendilaadsete muinasjuttude jooni. Eesti variantidel on iseärasusi, mis lähendavad neid žanriliselt muistenditele: viited konkreetsetele paikadele või geograafilistele

kohtadele, kangelaste isikunimed, surma ja elu teema teises ilmas, traagiline lõpp, üleloomulikud tegelased, kes tegutsevad peamiselt muistendites ja legendides – jumal, inglid jt – ning neis leiduvad detailid. Eesti tekstid osutavad pikaajasele esinemisele suulises traditsioonis ja erinevate rahvaluule liikide (sh taevakirjade, rahvaliku kristliku pärimuse) ja piiblikirjanduse või parapiibellike trükiste ja käsikirjade koosmõjule teatud variantides ja detailides. Süžee arendatus, detailide väljatöötatus iseloomustab pigem muinasjutte kui muistendilist rahvaproosat. Siiski vajab see küsimuste kompleks veel eraldi vaatlemist.

Ajataju muutumist ei põhjusta mitte kangelase liikumine ruumis, vaid tema liikumine maailmade vahel. Juhtudes teatud maise ruumi punkti, satub kangelane teise ilma jõujoontesse, mistõttu on maine ruum kangelase maailmadevahelise liikumise nähtav marker.

Väärtuse poolest ei sõltu ATU 470 muinasjuttudes teise ilma kunstiline ruum peaaegu üldse elava kangelase liikumissuunast: ta laskub maa alla ja satub kolmandasse taevasse, pulma, kus on kohal jumal ja inglid, ilusasse aeda. Sama kehtib liikumisel horisontaalses ja vertikaalses suunas. Me ei leia vaadeldavatest muinasjuttudest kolme üksteise suhtes vertikaalselt paiknevat sfääri, milles tipp või taevast vastaks paradiisile ja maa-alune sfäär pörgule (vrd Kaasik 2013). Paradiisi kujundid ja konnotatsioonid on olemas igas stsenaariumis sõltumata tegelaste liikumissuunast – alla, üles, horisontaalselt. Vaadeldavat tüüpi juttudes on pigem selgelt eraldatud kaks sfääri: inimeste maailm ja teine ilm. Kõikjal tunneb elav kangelane vastupandamatut tõmmet teise ilma poole. ATU 470 tekstides lahkub kangelane oma tuttavast, igapäevasest külaruumist ja satub teise ilma võõrasse ruumi, mida iseloomustab pidu, luksus, kaunis muusika. Teises ilmas viibimist kogeb ta emotsionaalse täiuse, rõõmu, naudinguna, võõras ruum saab talle omaks. Endine oma ruum on naasmise järel pöördumatult võõras, ta on sellest võõrandunud.

Kokkuvõttes on püsikomponendid (lubadus – kutse – teisepoolsuses viibimine – naasmine) suhteliselt universaalsed, samal ajal kui ruumi, teekonna, tegevuste, kreedo ja hinnangute jm osad alluvad erinevatele usundilistele, kirjalikele ja stiililistele mõjutajatele, on varieeruvad ja mitmekesised.

Üldiselt satuvad muinasjutukangelased sageli kaugesse kuningriiki või teise maailma, mis on selle kauge kuningriigi analoog. Nad ei satu teise maailma uudishimust, vaid alati selleks, et lahendada mõni pakiline ülesanne, mille ümber süžee areneb: neil on vaja leida kadunud pruut, naine, õde, ema; nad saadetakse sinna katse ja ülesande käigus läbikatsumisele, kedagi hädast päästma. Jelena Jeleonskaja, uurides teise ilma kujutamist muinasjututraditsioonis, märgib väga täpselt, et teise ilma külastamise üks põhjusi on ettekujutus millestki lõpetamatust. Sellest tulenevalt kujutab muinasjutt teises ilmas viibimist ajutisena ning kõik, mis kuulub teise ilma piiridesse, on seatud just nii, et see aitab tagasi pöörduda. Kohtumised teise ilma asukatega (vanamehed, eided, neiud) ja üleloomulike olenditega peavad viima selleni, et ülesanded saavad täidetud ja kangelasteod sooritatud, kadunud ja ihaldatud isikud üles leitud, kõik hädad kõrvaldatud, mille järel kangelane naaseb teisest ilmast koju (Jeleonskaja 1994: 45–46).

Muinasjututüübis ATU 470 toimub kõik teisiti: kangelane ei lahenda ühtki elulist ülesannet, mis on seotud lähedase inimese otsimise või hädast vabastamisega (sh teisest ilmast päästmisega). Kuid ta täidab sõbrale, vennale või isale antud lubaduse kutsuda ta oma pulma, unustades samas sõpra või sugulast nähes maised kohustused. Lubaduse täitmine on neis lugudes keskne ja vahendab hinnalist teadmist teisepoolsuse olemuse ja hinge rännakute kohta.

Käsitlus valmis Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid“ (EKM 8-2/20/3) ja Eesti-uuringute Tippkeskuse (TK 145, Euroopa Regionaal-arengu Fond) toel. Autorid tänavad südamest väärtuslike nõuannete eest retsensente, Mairi Kaasikut, Kärri Toomeos-Orglaant, Ott Heinapuud ja Ljudmila Fadejevat.

ARHIIVIALLIKAD

ATU 470 variandid Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) muinasjutuprojekti andmebaasis:

1. E 19036 (7) < Tartu – A. Eglon (1895)
2. H II 26, 706/8 (7) < Suure-Jaani – E. Saabas (1889)
3. H II 36, 485/6 (7) < Vaivara – H. Masing (1893)
4. H II 38, 116/7 (5) < Haljala – J. A. Rehberg (1892)
5. H II 39, 742/6 (699) < Koeru – H. A. Schults (1892)
6. H II 56, 850/2 (6) < Otepää – J. Silde (1896)
7. H II 16, 463/5 (4) < Tallinn < Rapla – J. Aaron (1888)
8. H II 19, 46/7 (17) < Tõstamaa – M. Kampmann (1889)
9. H III 5, 646/50 (1) < Tori – Tõnis Tilk (1889)
10. H III 10, 337/40 (9) < Otepää – V. Vaher (1888)
11. ERA II 151, 344/5 (40) < Setomaa – N. Luiga (1937)
12. ERA II 152, 60/5 (9) < Haljala – J. A. Reepärg (1937)
13. E 7227/9 (5) < Rõuge < Tarvastu – M. Siipsen (1895)
14. E 16790/1 (4) < Pärnu-Jaagupi – M. Aija (1895)
15. S 20639/42 (18) < Setomaa – V. Ruusamägi (1930)
16. E 11898/900 (1) < Tõstamaa – O. Schantz (1894)
17. E 34801 (15) < Jüri – J. Kurgan (1897)
18. RKM II 408, 416/9 < Jõhvi – E. Mets (1988)
19. S 81331 (12) < Setomaa – F. Paloots (1934)
20. E 42106/8 (15) < Rõuge – O. Leegen (1901)
21. ARS 1, 860 (1) < Tartu – O. Sermat (1927)
22. E 36255/60 < Tarvastu – A. Andreson (1897)
23. E 27398/9 (29) < Võnnu – P. Rootslane (1896)
24. E 4271/4 < Põltsamaa – M. Luu (1892)
25. ERA II 7, 613/6 (1) < Äksi – E. Treu (1928)
26. ERA II 151, 342/3 (3) < Setomaa – N. Luiga (1937)
27. S 43035/41 (39) < Setomaa – F. Paloots (1932)
28. S 46632/8 (28) < Setomaa – A. Põhi (1932)

EKM-i vene kolleksioon: ERA, Vene

ERA, Vene 13, 635/8 (20) < Setomaa, Irboska v., Vana-Irboska k. – Zoja Žemtsužina < Ivan Mišin, 50 a. (1939)

KIRJANDUS

Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. (FF Communications 25.) Hamina: Academia Scientiarum Fennica.

AaTh = Stith Thompson, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography.* Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No. 3) translated and enlarged. Second Revision. (FF Communications 184.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961.

Adonjeva 2000 = Светлана Адоньева, *Пространство и время в волшебной сказке.* – С. Адоньева, *Сказочный текст и традиционная культура.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, с. 54–101.

Afanasjev 1985 = Александр Афанасьев, *Народные русские сказки. Том III.* Издание подготовили Л. Г. Баран, Н. В. Новиков. Москва: Наука.

ATU = Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson.* I–III kd. (FF Communications 284–286.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004.

Bošković-Stulli, Maja 1978. *Povijest hrvatske književnosti.* Kd 1. *Usmena i pučka književnost.* Toim Divna Zečević. Zagreb: Liber, Mladost.

Bruford, Alan 1980. *Some aspects of the otherworld.* – *Folklore Studies in the Twentieth Century: Proceedings of the centenary conference of the Folklore Society.* Toim Newall Venetia. Woodbridge, Suffolk: Brewer; Totowa, New York: Rowman and Littlefield, lk 147–151.

Butšilina 1999 = Елена Бучилина, *Духовные стихи. Канты.* Сборник духовных стихов Нижегородской области. Москва: Наследие.

Christiansen, Reidar Th. 1959. *Studies in Irish and Scandinavian Folktales.* Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.

Csikszentmihalyi, Mihaly 1990. *Flow: The Psychology of Optimal Experience.* New York: Harper and Row.

Davenport, Tony 2004. *Medieval Narrative: An Introduction.* New York: Oxford University Press.

EM I: 1 = Eesti muinasjutud. Kd I. *Imemuinasjutud.* Kd 1. Koost ja toim Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.

Fadejeva, Ivanov 2004 = Людмила Фадеева, А. Иванов, *Религиозные стихи.* – *Традиционная культура Гороховецкого края. Том 2.* Составители А. Н. Иванов, А. С. Каргин. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, с. 369–434.

Federowski, Michał 1897. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891.* Kd 1: *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic*

- Wolkowsyńska, Słonima, Lidy i Sokółki. Kraków: Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności.
- Genep, Arnold van 1981.** *Les rites de passage*. Paris: Éditions A. et J. Picard.
- Hnatjuk 1902** = Володимир Гнатюк, Галицько-руські народні легенди. Том II. (Етнографічний збірник. Том XIII.) Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.
- Ilomäki, Henni 1998.** Time in Finnish folk narratives. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, kd 9, lk 17–31. <http://www.folklore.ee/folklore/vol9/fin.htm>
- Jauhiainen, Marjatta 1998.** *The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates*. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (FF Communications 267.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Jason, Heda 1977.** *Ethnopoetry – Form, Content, Function*. (Forum Theologiae Linguisticae 11.) Bonn: Linguistica Biblica Bonn.
- Jeleonskaja 1994** = Елена Елеонская, Представление „того света” в сказочной традиции. – Е. Елеонская, Сказка, заговор и колдовство в России: Сборник трудов. Москва: Индрик, с. 42–50.
- Kaasik, Mairi 2010.** Aja kategooria eesti imemuinasjuttudes. Magistritöö. Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/15229/Kaasik_Mairi.pdf
- Kaasik, Mairi 2013.** A mortal visits the other world – the relativity of time in Estonian fairy tales. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, kd 7, nr 2, lk 33–47.
- Kalda, Mare 2015.** Aardepärimuse tüpoloogiline tegelikkus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 556–572. <https://doi.org/10.54013/kk694a3>
- Kalmre, Eda 2011.** Tüdruk veiniplekiga kleidis. Tänapäeva hirmu- ja õudusjutte. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.
- Klintberg, Bengt af 2011.** *The Types of the Swedish Folk Legend*. (FF Communications 300.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Krohn, Kaarle 1971.** *Folklore Methodology*. Formulated by Julius Krohn and expanded by Nordic Researchers. Trlk Roger L. Welsch. Austin: University of Texas Press.
- Krzyżanowski, Julian 1962.** *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*. I kd. Wrocław–Warszawa–Kraków: Polskiej Akademi Nauk.
- Laurinkienė 2020** = Ніэле Лаўрынкене, Міф пра нябеснае вяселле ў балцкай традыцыі. – Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. Вып. 7. Гал. рэд. Таццяна Валодзіна. Мінск: Беларуская навука, с. 14–34.
- Lefebvre, Henri 1992.** *The Production of Space*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Loorits, Oskar 1959.** *Estonische Volkserzählungen*. Berlin: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110843637>
- Mencej, Mirjam 2012.** Spaces of passage into supernatural time. – *Tautosakos darbai*, kd XLIV. Institute of Lithuanian Literature and Folklore, lk 30–48. http://www.liti.lt/fai-lai/07_mencej.pdf
- MI** = Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. 6 kd. Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958.

- NSPK** = Народные сказки Псковского края. Монография. Ч. 1: Тексты. Комментарии. Исследования. Аудиоприложение. Ред. Н. В. Большакова, Г. И. Площук. Псков: Логос, 2016.
- Petschel, Günter 1971.** Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Fabula*, kd 12, nr 2–3, lk 111–167. <https://doi.org/10.1515/fabl.1971.12.1.111>
- Petschel, Günter 1987.** Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Kd 5. Toim Kurt Ranke, Rolf Wilhelm Brednich. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 282–287.
- Propp 1998 [1928]** = Владимир Пропп, Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов. Т. I.) Москва: Лабиринт.
- Pöldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa.
- Romanov 1912** = Евдоким Романов, Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. 2. Вильно: Управление Виленского учебного округа.
- Romodanovskaja 2004** = Елена Ромодановская, „Великое зеркало”. – *Православная Энциклопедия*. Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Москва: Церковно-научный центр „Православная Энциклопедия”, с. 507–510. <https://www.pravenc.ru/text/150123.html>
- Röhrich, Lutz 1962.** Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. Sagen, Märchen, Exempel und Schwänke mit einem Kommentar. Bern: Franke.
- Sanko 2011** = Сяргей Санько, Месяц. – *Міфалогія беларусаў*. Рэд. Т. Валодзіна, Таццяна Валодзіна, С. Санько. Мінск: Беларусь.
- Simonsuuri, Lauri 1987.** Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (FF Communications 182.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Speculum exemplorum 1487** = *Speculum exemplorum omnibus christicolis salubriter inspicendum ut exemplis discant disciplinam*. Strassburg: Georg Husner. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A235283&dswid=9279>
- Szukiewicz, Wandalin 1910.** Niektóre wierzenia, przesady i zabobony ludu naszego, legiendy i podania. – *Kwartalnik Litewski: wydawnictwo poświęcone zabytkom przeszłości, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant*. Kd 1, nr 2. Toim Jan Obst. Petersburg: K. L. Pietkowski, lk 85–102.
- SUS** = Сравнительный указатель сказочных сюжетов. Восточнославянская сказка. Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков, отв. ред. К. В. Чистов. Ленинград: Наука, 1979.
- Suslov 2016** = Андрей Суслов, Концепты пространства и времени в русской сказке (философско-культурологический подход). Автореферат диссертации. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет.
- Šoti 1967** = Шотландские народные сказки и предания. Перевод Мелитины Клягиной-Кондратьевой. Москва: Художественная литература.
- Tivjajeva 2014** = Ирина Тивьяева, Изучение проблемы текстового времени в отечественной лингвистике. – *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*, № 1, с. 348–357.
- ТМКВ** = Алена Боганева, Традиційная мастацкая культура беларусаў. Том 6, книга 2. Гомельскае Палессе і Падняпроўе. Мінск: Вышэйшая школа, 2013.

- Tolstaja 2012** = Светлана Толстая, Хлеб. – Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Том 5. Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, с. 412–421.
- Vassilkov 1996** = Ярослав Васильков. Пураны. – Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. Словарь. Под общ. ред. М. Ф. Альбедиль, А. М. Дубянского. Москва: Республика, с. 340–341.
- Vishñu Purāña 1840**. Tlk H. H. Wilson. London: John Murray. <https://www.sacred-texts.com/hin/vp/vp093.htm>

Alena Boganeva (sünd 1964), PhD, Valgevene Rahvusliku Teaduste Akadeemia kultuuri, keele ja kirjanduse uurimise keskuse Jakob Kolase nimelise keele instituudi etnolingvistika ja folkloristika osakonna juhataja (Surhanava 1, korpus 2, 220072 Minsk, Valgevene), elboganeva@gmail.com

Mare Kõiva (sünd 1954), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur Eesti-uuringute Tippkeskuse juhi ülesannetes (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mare@folklore.ee

Friends in Life and Death in Belarusian, Russian and Estonian Folklore

Keywords: life after death, categories of time, travels in the land of the dead, religious tales

The article presents a comparative historical analysis of fairy tales of the *Friends in Life and Death* (ATU/SUS 470) plot type, their features and distribution among Belarusians, Russians and Estonians. In the Estonian and Belarusian material, stories of this type are in some cases contaminated with the ATU 470A and 471A types.

We examine differences in the flow of time in the real world and other worlds, and consider the features of the chronotope of fairy tales and the organization of artistic space within them, as well as ways of transition and communication between the worlds.

According to the most common plot of ATU/SUS 470 fairy tales, two friends promise to be guests at each other's weddings. One of them dies and the living friend invites the dead one to his wedding; however, after receiving a counter-invitation, he finds himself in another world. There he either travels with the deceased friend through his world, where he sees various curiosities and paradoxes, or celebrates at the wedding of the deceased friend. It seems to the living person that he spent several hours with the deceased friend (or with his brother or father in some Estonian versions), but when he returns to his own world, he discovers that decades or centuries have passed on Earth. Most often, after this discovery, the hero dies and turns to dust, but there are some rare Estonian versions where he miraculously restores

himself and his bride to their original state (and age), after which they get married again.

Alena Boganeva (b. 1964), PhD, Yakub Kolas Institute of Linguistics of the Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Head of the Department of Ethnolinguistics (Surhanava 1, Corpus 2, 220072 Minsk, Belarus), elboganeva@gmail.com

Mare Kõiva (b. 1954), PhD, Estonian Literary Museum, Lead Research Fellow of the Department of Folkloristics, acting head of the Centre of Excellence in Estonian Studies (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mare@folklore.ee